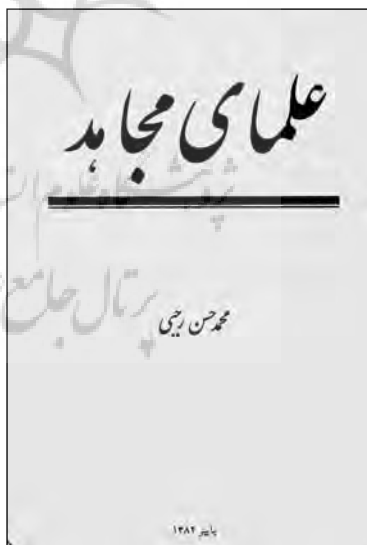

فرهنگ واره «علمای مجاهد»

• معین‌الدین محرابی

• محمد حسن رجبی، علمای مجاهد، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۲، رحلی.

یکی از کتاب‌هایی که اخیراً چاپ شده و مختصر سبک و سیاقی از دانشنامه‌ها را به خود گرفته، کتاب علمای مجاهد است. در مقدمه کتاب، دربارهٔ اینکه علمای مجاهد اشاره به کدام گروه از عالمان دارد چنین درج گردیده است:

«کتاب حاضر، زندگینامهٔ صدها نفر از رهبران روحانی برجستهٔ مجاهد در طول دو سه سدهٔ گذشته در سرزمین‌های اسلامی است که در رویارویی با استعمار و یا استبداد وابسته، واکنش‌های مؤثر و چشمگیری نشان داده‌اند. منظور از عالم، کسی است که در حوزه‌های علمی و مدارس دینی درس خوانده باشد، خواه روحانی بوده و یا بعداً از کسوت روحانیت خارج شده باشد. منظور از مجاهدت، هر گونه تلاش و کوشش سیاسی برجسته به صورت نظری و عملی در مقابله با همهٔ صور نظامی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی استعمار و یا استبداد دست‌نشاندهٔ آن است.» (مقدمه، ص دوازده).

هم‌چنین در مقدمه، دربارهٔ گسترهٔ جغرافیایی و مقطع تاریخی علمایی که مورد نظر کتاب بوده چنین آمده است:

«گسترهٔ جغرافیایی مورد نظر، از اندونزی در منتهی‌الیه شرق آسیا شروع شده و ترکستان شرقی (ایالات غربی مسلمان‌نشین چین)، ترکستان غربی (کشورهای آسیای میانه)، شبه‌قارهٔ هند (هند، بنگلادش و پاکستان)، قفقاز، تاتارستان، افغانستان، ایران، عراق، عربستان، یمن، ترکیه، سوریه، فلسطین، لبنان، اردن، مصر، سودان، لیبی، مراکش، الجزایر، تونس، نیجریه و مناطقی از افریقای غربی و شرقی را شامل می‌شود. مقطع تاریخی مورد نظر، از بدو ورود استعمار به سرزمین‌های اسلامی بوده که البته در همه جا یکسان نیست، اما آغاز آن به نیمهٔ دوم قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی) باز می‌گردد و تا سال‌های اخیر را نیز در برمی‌گیرد.» (مقدمه، ص سیزده).

کتاب علمای مجاهد به ترتیب الفبایی تنظیم شده و مشتمل بر شرح حال ۵۵۴ نفر و در ۵۵۷ صفحه تدوین شده است.

تعداد مدخل‌های علمای مجاهد به ترتیب الفبا

آنچه در زیر می‌آید، تعداد مدخل‌هایی را که هر یک از حروف الفبایی به خود اختصاص داده نشان می‌دهد:

با حذف منابع آن، سه سطر می‌شود و متن آن چنین است:
«بیواج، فیض‌الله، رهبر جنبش مقاومت مسلمانان مؤمن آباد شوروی بود که در جریان تصفیة بزرگ استالین، دستگیر و در ۱۳۱۶ هـ. (۱۹۳۷) اعدام شد.» (ص ۱۳۷-۱۳۸)
مدخل‌هایی که هر یک چهار تا هفت سطر دارند به ترتیب عبارت است از:

یتیم خان، ص ۵۴۴ (۴ سطر)؛ محمد اسحاق، ص ۴۴۷ (۵ سطر)؛ حافظ آغا، ص ۱۶۸ (۶ سطر)؛ رحمت‌الله، ص ۲۲۷ (۶ سطر)؛ شیخ محمد اسد، ص ۲۸۰، (۶ سطر)؛ افغانی (قاضی عبدالصمد)، ص ۶۷ (۷ سطر).

خاستگاه رجال آمده در «علمای مجاهد»

در کتاب علمای مجاهد، آمار و ارقامی از تعداد رجال آن ارائه نشده و نیز مشخص نگردیده که چه تعداد از این رجال، برآمده از کدامین سرزمین‌ها بوده‌اند. با این حال، و بنابر شمارش و احصایی که انجام گرفت، معلوم گردید که تعداد شخصیت‌های آمده در این کتاب ۵۵۴ نفر و خاستگاه آنان ۳۰ نقطه جهان بوده است که شامل ۲۷ کشور و ۳ نقطه با گستره‌ای بزرگ‌تر می‌باشد. اسامی این ۳۰ نقطه عبارت است از:

افغانستان (۸۶ نفر)، الجزایر (۸ نفر)، اندونزی (۲)، ایران (۱۶۴)، بنگلادش (۱)، پاکستان (۱)، تاتارستان (۱۱)، ترکیه (۱۳)، چین (۲)، داغستان (۱۰)، سودان (۳)، سوریه (۱۲)، عثمانی (۶)، عراق (۴۵)، عربستان سعودی (۱)، عمان (۳)، فلسطین (۷)، گامبیا (۱)، لبنان (۵)، لیبی (۶)، مالزی (۱)، مراکش (۱۱)، مصر (۱۰)، نیجریه (۲)، هند (۹۵)، یمن (۱)، افریقا (۸ نفر)، کشورهای آن‌نامشخص مانده است)، ترکستان (۲۱ نفر، منظور عمده از ترکستان و ترکمنستان است)، قفقاز (۱۶ نفر، منظور عمده آذربایجان و نخجوان است).

آمار و ارقام فوق حکایت از این دارد که ۳۹۰ شخصیت آمده، یعنی ۷۰ درصد آن متعلق به چهار کشور ایران (۱۶۴ نفر)، هند (۹۵ نفر)، افغانستان (۸۶ نفر) و عراق (۴۵ نفر) می‌باشند.

مواردی از کمبودها و اشتباهات

الف- نام و نشان شمار قابل توجهی از عالمان مجاهد در این کتاب نیامده است. در این خصوص مؤلف در مقدمه کتاب یادآور می‌شود که شرح حال برخی از علمای نامدار و ده‌ها نفر از علمای مجاهد سراسر جهان فراموش شده یا به دلیل کمبود فرصت و عدم دسترسی به منابع معتبر در ویرایش کنونی نیاورده است.

با توجه به قول فوق و سبک و سیاق کتاب، درمی‌یابیم که جای بسیاری از عالمان مجاهد ایرانی در این کتاب خالی است. از جمله عالمانی که نام و ذکرشان در این کتاب به نسیان رفته، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. شیخ احمد تربتی معروف به سلطان‌العلمای خراسانی، (مدیر روزنامه «روح القدس») از علمای همراه مشروطیت عمال

آ (۱۹ مدخل)، الف (۵۱)، ب (۴۳)، پ (۹)، ت (۱۳)، ث (۱)، ج (۱۱)، چ (۴)، ح (۲۸)، خ (۱۸)، د (۲۶)، ر (۱۴)، ز (۵)، س (۲۶)، ش (۲۰)، ص (۱۳)، ض (۱)، ط (۱۰)، ع (۳۴)، غ (۳)، ف (۱۲)، ق (۲۲)، ک (۴۱)، گ (۱۴)، ل (۳)، م (۶۹)، ن (۲۳)، و (۱۰)، هـ (۶)، ی (۵).

کمیت منابع مدخل‌ها

از میان ۵۵۴ مدخل این کتاب، ۲۲۷ مدخل متکی بر یک مأخذ، ۱۰۳ مدخل متکی بر دو مأخذ و ۲۲۴ مدخل باقی‌مانده متکی بر بیش از دو مأخذ هستند. به عبارتی ۶۰ درصد مدخل‌های کتاب، یک یا دو مأخذ دارند و ۴۰ درصد باقی‌مانده نیز بیش از دو مأخذ دارند. اما از میان ۲۲۷ مدخلی که متکی بر یک مأخذ هستند، ۱۴۵ مدخل آن از دل دوازده کتاب برآمده است.

دوازده کتابی که از محتوای آنها ۱۴۵ مدخل ساخته شده عبارت است از:

نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر (۳۴ مدخل)، تنمة الاعلام للزرکلی (۲۰)، الاعلام: قاموس تراجم (۱۸)، دانشنامه جهان اسلام (۱۱)، افغانستان در مسیر تاریخ (۹)، اولیا لار انسیکلو پدییسی (۹)، ذیل الاعلام (۸)، مطلع الانوار (۸)، اردو دایرة المعارف اسلامیة (۷)، حقایق تلخ ترکستان (۷)، دایرة المعارف بزرگ اسلامی (۷)، دایرة المعارف تشیع (۷ مدخل).

مقالات بلند در کتاب «علمای مجاهد»

در این کتاب دوازده مقاله بلند وجود دارد که به ترتیب کثرت صفحات عبارت است از:

ابوالکلام آزاد، محیی‌الدین، ص ۲۶-۳۶ (۱۱ ص).
امین‌الحسینی، حاج محمد، ص ۷۸-۸۶ (۹ ص).
کاشانی، سید ابوالقاسم، ص ۳۷۰-۳۷۹ (۹ ص).
آخوند خراسانی، ملا محمد کاظم، ص ۲-۸ (۷ ص).
اسدآبادی، سید جمال‌الدین، ص ۴۷-۵۳ (۷ ص).
الجزایری، امیر عبدالقادر، ص ۶۸-۷۳ (۶ ص).
شیخ شامل، ص ۲۷۴-۲۸۰ (۶ ص).
طالقانی، سید محمود، ص ۲۹۹-۳۰۴ (۶ ص).
قاضی طباطبایی، سید محمدعلی، ص ۳۴۹-۳۵۳ (۶ ص).
لازی، سید عبدالحسین، ص ۴۱۷-۴۲۲ (۶ ص).
محمود حسن، ص ۴۵۱-۴۵۶ (۶ ص).
میرزا کوچک جنگلی، یونس، ص ۴۸۶-۴۹۱ (۶ ص).
دوازده مقاله فوق، ۸۵ صفحه از حجم کتاب را به خود اختصاص داده است که در مجموع، ۱۵ درصد از حجم کتاب را شامل می‌گردد.

مقالات کوتاه در کتاب «علمای مجاهد»

کوتاه‌ترین مدخل این کتاب، «بیواج، فیض‌الله» نام دارد که

- محمدعلی شاه وی را به قتل رساندند.
۲۰. سید ابوالحسن طالقانی (پدر آیه الله سید محمود طالقانی)، وی به جهت مبارزه با رضا شاه مدتی زندانی شد.
۲۱. حاج شیخ محمدتقی یزدی، وی متصدی بیت‌المال آیه الله شیخ عبدالکریم حائری بود. زمانی که همسر رضا شاه جهت وضع حمل به قم آمده بود در حرم حضرت معصومه با بدحجابی رفتار می‌نماید که مورد اعتراض حاج شیخ محمدتقی یزدی قرار می‌گیرد. رضاشاه با دریافت این خبر، خود را به قم رسانده، وی را شلاق می‌زند و مدت یک سال نیز زندانی می‌نماید.
- در کتاب علمای مجاهد شرح حال معدودی از عالمانی که در وقایع تروریستی سال‌های پس از پیروزی انقلاب به شهادت رسیده‌اند ذکر شده است، اما معلوم نیست چرا شامل افراد بیشتری نشده است. دلیل تفاوت‌های میان ذکر شدگان و ذکر نشده‌گان چیست، بر راقم این سطور معلوم نگردید.
- شرح حال آیه الله غفاری نیامده در حالی که شرح حال آیه الله سعیدی آمده است.
- ب - معلوم نیست چرا کتاب علمای مجاهد اختصاص به شرح حال عالمان مجاهدی دارد که هیچ یک در قید حیات نیستند. آیا زنده بودن سلب مجاهدت می‌نماید؟
- ج - اگرچه در مقدمه کتاب، مقطع تاریخی شرح حال عالمان مجاهد از نیمه دوم قرن دهم هجری تا سال‌های اخیر ذکر شده است؛ اما به غیر از چند مورد، تمامی شرح حال‌ها متعلق به قرن‌های ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری است.
- د - اگرچه در چاپ کتاب علمای مجاهد تلاش شده است شکل و شمایل کتاب‌های دانشنامه‌ای به خود بگیرد، ولی متأسفانه شیوه فصل‌بندی الفبایی آن رعایت نشده است. بدین معنا که در کتاب‌هایی از این دست، لازم است که مجموعه مدخل‌هایی که با یکی از حروف الفبایی آغاز می‌شود از صفحه چپ (صفحه فرد) آغاز گردد و حرف مربوطه نیز برجسته‌سازی شود. علاوه بر این، می‌بایست نخستین سطر با فاصله‌ای که نشان از فصلی تازه دارد آغاز گردد؛ اما در کتاب علمای مجاهد نه تنها شیوه فصل‌بندی الفبایی رعایت نشده بلکه حتی آغازین سطر از نخستین مدخل آن نیز، از همان بالاترین سطر صفحه نخست شروع شده است.
- پنج مدخل از شش مدخل یاد شده توسط خانم فاطمه رؤیا پورامید و یک مدخل نیز توسط آقای رحیم نیک‌بخت نوشته شده که نام و نشان این مدخل‌ها چنین است:
- آخوند خراسانی، ملا محمد کاظم (ص ۲-۸).
- اصفهانی، حاج آقا جمال (ص ۶۰-۶۲).
- حسینی، سید عارف حسین (ص ۱۷۴-۱۷۶).
- ربانی شیرازی، عبدالرحیم (ص ۲۲۳-۲۲۷).
- نجم آبادی تهرانی، شیخ هادی (ص ۵۱۱-۵۱۳).
- قاضی طباطبایی، سید محمدعلی (ص ۳۴۹-۳۵۳).
۲. حاجی میرزا نصرالله ملک المتکلمین، از علمای همراه مشروطیت. به فرمان محمدعلی شاه در باغ شاه به قتل رسید.
۳. سید عبدالله بهبهانی بوشهری، از علمای همراه مشروطیت. در جنگ بین‌الملل اول که انگلیس‌ها بوشهر را تصرف کردند به شیراز رفت و در آنجا علیه بیگانگان به فعالیت پرداخت.
۴. میرزا محسن، از علمای همراه مشروطیت. توسط کمیته مجازات به قتل رسید.
۵. سید جلال‌الدین کاشانی معروف به مؤید الاسلام، از علمای همراه مشروطیت. (مدیر روزنامه «حبل‌المتین»)،
۶. ناظم الاسلام کرمانی، از علمای همراه مشروطیت. نویسنده «تاریخ بیداری ایرانیان».
۷. حاج سید نصرالله تقوی، از علمای مشروطیت. رساله‌ای موسوم به مقاله سؤال و جواب در فواید مجلس ملی از او به جای مانده است.
۸. عماد العلماء خلخالی، از علمای همراه مشروطیت. رساله‌ای موسوم به بیان معنی سلطنت مشروطه و فواید آن از او باقی است.
۹. ملا عبدالرسول کاشانی، از علمای همراه مشروطیت. رساله‌ای موسوم به رساله انصافیه از او باقی است.
۱۰. شیخ رضا دهخوار قانی، از علمای همراه مشروطیت. رساله‌ای موسوم به رساله توضیح مرام از او باقی است.
۱۱. سید احمد فخر الواعظین متخلص به خاوری کاشانی، (مدیر روزنامه میزان)، از علمای همراه با مشروطیت.
۱۲. حاج میرزا فخرالدین مجتهد نراقی، از علمای همراه با مشروطیت و از روحانیون برجسته کاشان.
۱۳. آقا علی نراقی، از علمای همراه با مشروطیت. وی به دست‌نایب علی پسر نایب حسین کاشی به قتل رسید.
۱۴. آقا محمد محلاتی، از علمای همراه با مشروطیت. سردبیر و مجله الغری و درة النجف که در دفاع از مشروطیت و آخوند خراسانی در نجف اشرف منتشر می‌گردید.
۱۵. شیخ آقا بزرگ تهرانی، از علمای همراه با مشروطیت. وی یکی از شاگردان میرزا آخوند خراسانی و یکی از بزرگ‌ترین کتابشناسان جهان اسلام به شمار می‌آید.
۱۶. آقا سید محمدتقی موسوی خوانساری، وی در جنگ جهانی اول به همراه عده‌ای دیگر به هند تبعید و یک‌چند در زندان محبوس گردید.
۱۷. شیخ حسن اصفهانی کربلایی، نویسنده کتاب تاریخ دخانیه.
۱۸. آیه الله محمدعلی شاه آبادی، وی در اعتراض به رضا شاه مدت یازده ماه در حضرت عبدالعظیم متحصن بوده است.
۱۹. سید اشرف‌الدین گیلانی، (مدیر روزنامه نسیم شمال)، از روحانیون آگاه و همراه با مشروطیت.